

O wielowymiarowości
współczesnego czeskiego
eseju literaturoznawczego

NR 3104

Małgorzata Kalita

O wielowymiarowości
współczesnego czeskiego
eseju literaturoznawczego

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2013

Redaktor serii: Historia Literatury Słowiańskiej
Bożena Tokarz

Recenzent
Joanna Czaplińska

Tekst przyjęto do realizacji na podstawie redakcji gwarantowanej
przez Autora

Projektant okładki: Paulina Dubiel
Redaktor techniczny: Barbara Arenhövel
Korektor: Marta Banaś
Łamanie: Bogusław Chruściński

Copyright © 2013 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-2242-1

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 12,75. Ark. wyd. 14,0.
Papier offset. kl. III, 90 g. Cena 20 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Spis treści

Wstęp	7
Język	23
Mowa podmiotu	27
Język w tekstach Milana Kundery i Věry Linhartovej	31
Dialogiczność	33
Poliglotyzm	39
Podwojenie	44
Policentryzm „kobiecego pisania”	48
Podmiot	57
Podmiot w analizowanych zbiorach esejów	64
<i>Citlivé město</i>	64
<i>Místo domova</i>	68
<i>Příběh znaků a prázdna</i>	71
Uwagi o autorstwie	72
Myślące sobie „ja”	75
Pamięć i historia	77
Historia jednego roku	82
Tożsamość	93
Tożsamość a emigracja	93
Zmiana języka	100
Centrum a peryferie – mapa synoptyczna	102
Wyznaczanie granic	102
Dzikość i balansowanie na granicy	105
Centrum?	112
Małe kultury	115
Mapa synoptyczna	117

Tekst	127
Tekst według Daniela Hodrovej	127
Tekst i tekstowość	127
Tekst petersburski	130
Przestrzeń a tekst	136
Pierwiastki <i>yin</i> i <i>yang</i>	139
O kompozycji tekstu	142
O czasie	149
Czescy eseści o tektście	153
I jeszcze o mieście...	157
Wyjście poza tekst	161
Doświadczenie	165
Ślad	169
Pustka	176
Język	180
Słowa i rzeczy	183
Na zakończenie	187
Załączniki	193
Załącznik 1. <i>Místo domova</i> Sylvii Richterovej – spis treści	193
Załącznik 2. <i>Citlivé město (eseje z mytopoetiky)</i> Daniela Hodrovej – spis treści	194
Załącznik 3. <i>Příběh znaků a prázdna</i> Michala Ajvaza – spis treści	195
Bibliografia	197
Bibliografia podmiotowa	197
Egzemplaria eseistyczne	198
Bibliografia przedmiotowa – komentarze i opracowania	198
Shrnutí	203
Summary	204

Wstęp

Głównym tematem niniejszej książki jest wielowymiarowość trzech niezwykle ciekawych zbiorów eseistycznych, które ukazały się w ostatnich latach w Czechach. *Místo domova* Sylvii Richterovej, *Citlivé město* Danieli Hodrovej i *Příběh znaků a prázdna* Michala Ajvaza¹ wyróżniają się na tle innych publikacji. Oprócz interesującej, bardzo rozległej tematyki cechują je starannie dobrane teksty.

Na zbiór esejów *Místo domova* składają się teksty z lat 1984–2001. Wcześniej zostały one opublikowane w czasopismach: „Svědectví”, „Dokořán”, „Prostor” i innych. Zebrane w jednej książce nie tylko prezentują ciekawe zagadnienia, lecz także są świadectwem zmian, jakie zaszły w społeczeństwie i literaturze czeskiej.

Eseje ze zbioru *Příběh znaků a prázdna*, zanim zostały opublikowane w jednym zbiorze, w latach 1997–2003 były prezentowane na łamach czasopisma „Literární noviny”.

Citlivé město Danieli Hodrovej wyróżnia się na tle pozostałych utworów pod tym względem, że tekst ten od początku powstawał jako jeden rozległy esej. Jego fragmenty ukazywały się wprawdzie w czasopismach², ale już wtedy stanowiły one zapowiedź książki.

Poszczególne zjawiska i zagadnienia omawiane w tej publikacji zostaną zaprezentowane w kontekście wcześniejszych tekstów trojga

---

¹ W książce cytowane są fragmenty z następujących wydań: S. RICHTEROVÁ: *Místo domova*. Brno 2004 (dalej jako *M.d.*), D. HODROVÁ: *Citlivé město*. Praha 2006 (dalej jako *C.m.*), M. AJVAZ: *Příběh znaků a prázdna*. Brno 2006 (dalej jako *P.z.*). Czytelnicy, którzy chcieliby się dowiedzieć, który z esejów jest cytowany, mogą się zapoznać z załącznikami — są w nich zamieszczone spisy treści trzech analizowanych zbiorów eseistycznych.

² Na przykład D. HODROVÁ: *Text mezi texty*. „Česká literatura” 2003, č. 4, s. 537–543.

czeskich autorów. Zostaną również uwzględnione zjawiska historyczno-literackie, które mają znaczący wpływ na analizowane eseje.

Podstawowym założeniem przedstawionej tu analizy jest zaprezentowanie zagadnień, które intrygują i jednocześnie wprowadzają nowe aspekty do dyskursu literaturoznawczego. Osadzenie ich w kontekście innych dzieł lub zjawisk społecznych ma na celu podkreślenie aktualności poruszanych tematów i ich związków z tendencjami w literaturze europejskiej. Można by tu wymienić chociażby doświadczenie językowe, prezentowanie literatury jako mapy synoptycznej czy odejście od przedstawiania rzeczywistości za pomocą metafory tekstu. Zbiory *Místo domova*, *Citlivé město* i *Příběh znaků a prázdna* zostały wybrane ze względu na wnikliwe spostrzeżenia autorów, a także interesujące rozwiązania formalne i tematyczne. Poza tym pojawiły się one na rynku wydawniczym w podobnym czasie (w latach 2004–2006), a ich autorzy należą do jednej generacji – generacji ludzi, którzy w sposób świadomy przeżyli lata komunizmu, przełom 1989 roku oraz etap dorastania społeczeństwa do demokracji.

W prezentowanej publikacji nie uwzględniono refleksji na temat transformacji kulturowych, ponieważ po kilkunastu latach od przełomowego roku 1989 artyści nie stawiają problemu kulturowej roli narodu czeskiego w centralnym miejscu swoich rozważań. I jeżeli Sylvie Richterová (bo tylko ona z trojga eseistów wspomina okres socjalistyczny) pokazuje mechanizmy systemu totalitarnego, robi to w odniesieniu do jednostki, do indywidualnych losów danego artysty. Nie interesuje jej aspekt ponadnarodowy, nie tworzy wizji kraju środkowoeuropejskiego, ale pokazuje semiotyczną śmierć na przykładzie życia Jiřego Kolářa, akcentuje przesunięcia znaczeń w kontekście, jaki wykreowała komunistyczna władza, uświadamia czytelnikom niektóre konsekwencje decyzji o emigracji. Wszystko to jednak ma oparcie w jednostce, ponieważ aspekty egzystencjalny i antropologiczny są dla Richterowej kluczowe, a współczesnemu odbiorcy są one bliższe i bardziej aktualne niż rozważania o kierunkach rozwoju czeskiej kultury.

Z pewnością zaprezentowane rozważania nie wyczerpują możliwości interpretacyjnych analizowanych tekstów. Mają one jednak przede wszystkim ukazać różnorodność współczesnej czeskiej eseistyki zarówno na płaszczyźnie tematycznej, jak i formalnej. Wybrane zagadnienia wydają się reprezentatywnym materiałem. Za wielowymiarowością eseju – i to

nie tylko czeskiego – może przemawiać fakt, że odzwierciedla on nieustanne „doznawanie świata: jego procesualność, ruch, puls, zmienność, obfitość”; w tym celu „esej tworzy zadziwiająco wielopoziomą, wielopłaszczyznową, gęstą strukturę: tkaninę, konstelację, sieć powiązań, akord”³. Dlatego też zaproponowane tu rozpatrywanie wielowymiarowości eseju w kontekście języka, podmiotu, a także doświadczenia staje się w pełni uzasadnione.

Pisząc o eseistyce, nie sposób nie uwzględnić teoretycznego zaplecza. Esej w badaniach gatunkowych wyzwala w badaczach wiele emocji. I choć w książce kilkakrotnie przytaczane są cytaty z monografii Romy Sendyki *Nowoczesny esej. Studium historycznej świadomości gatunku*, to jednak rozważania na temat gatunkowych wątpliwości wykraczają poza zasadniczy tok przedstawionej analizy. Jest to spowodowane tym, że publikacja Sendyki ma tak bogatą bibliografię przedmiotową, iż można by ją uzupełnić jedynie o czeską refleksję teoretyczną. Ponadto rozważania na temat gatunkowych zawłości eseju sprawiłyby, że oddalilibyśmy się od głównego tematu.

W proponowanych definicjach niejednokrotnie podkreśla się, że esej balansuje na granicy formy literackiej oraz naukowej, że łączy w sobie przeciwieństwa. Na jego gruncie konkretne myślenie, charakterystyczne dla dyskursu naukowego, spotyka się z abstrakcyjną myślą literatury pięknej. Często pojawia się także stwierdzenie, że eseista to z jednej strony twórca, ale z drugiej jednocześnie krytyk i komentator zjawisk kulturowych. To zwielokrotnienie podmiotu jest wpisane w definicję eseju, a w przypadku czeskiej pisarki i eseistki Sylvii Richterovej jest ono dodatkowo stematyzowane. Teksty Daniela Hodrovej również odbiegają od standardowych realizacji gatunkowych. Przykładem niech będą liczne cytaty, które w esejach zazwyczaj są niedokładne, wobec czego czytelnik sam musi dociekać ich źródeł. Czeska badaczka jednak, nie zapominając o swoim literaturoznawczym powołaniu, przekazuje odbiorcy dokładne wskazówki, skąd zaczerpnęła dany pogląd. Porównując różne definicje gatunku, można jeszcze dodać, że najczęściej powtarzają się w nich kategorie takie, jak: temat, indywidualizm, otwarcie, podmiot

---

³ R. SENDYKA: *Nowoczesny esej. Studium historycznej świadomości gatunku*. Kraków 2006, s. 301.

myślący czy chwytów konstrukcyjne. Powołując się na zdania różnych badaczy, styl utworu eseistycznego można by określić słowami: niejednorodność, wielopostaciowość, dygresyjność, szkieletowość, asocjacyjność, nielinearność, dialogiczność, erudycyjność, refleksyjność, subiektywność itp.⁴. Różne definicje akcentują różne aspekty, na przykład: „podmiotowy punkt widzenia”, „oryginalne, unikatowe ukształtowanie stylistyczne”, „antropocentryzm gatunku”, „filozofowanie na próbę”, „kontemplatywną postawę autora wobec świata”⁵.

O ile w początkowej fazie rozwoju eseistyki stosunkowo łatwo było zaproponować pewne definicje i podziały, o tyle druga połowa XX wieku przynosi dyskusję, która problematyzuje i podaje w wątpliwość dotychczasowe uzgodnienia teoretyczne. Wspomniana już publikacja Romy Sendyki pokazuje, jak bardzo problematyczne jest ustalenie spójnej definicji eseju. Badaczka zwraca uwagę, że w Polsce dyskusja na temat eseistyki nie przyniosła ogólnego opracowania problemu tego gatunku, jak miało to miejsce na przykład w Niemczech⁶, ale ujawniła wady, które zdiagnozowano również w esejologii światowej. Chodzi o „brak korelacji między popularnością eseju a ilością studiów teoretycznych na jego temat [...] czy też widoczny brak równowagi pomiędzy przeważającymi liczbowo pracami dotyczącymi twórczości poszczególnych eseistów a nielicznymi studiami, które miałyby ogólniejsze ambicje [...]”⁷.

Taki stan badań jest widoczny także w Czechach, gdzie prace na temat eseju skupiają się wokół twórczości najbardziej zasłużonych dla historii tego gatunku autorów, czyli Šaldy, Březiny, a w późniejszym okresie – również Černego i Kundery. Publikacje o charakterze ogólnym ograniczają się do dwóch pozycji obejmujących okres 1890–1930⁸.

---

⁴ Por. *ibidem*, s. 175–180.

⁵ *Ibidem*, s. 176–178.

⁶ R. Sendyka wspomina o dwóch pracach: B. BERGER: *Der Essay. Form und Geschichte*. Bern 1964, a także L. ROHNER: *Der Deutsche Essay: Materialien zur Geschichte und Ästhetik einer literarischen Gattung*. Berlin 1966. Por. R. SENDYKA: *Nowoczesny esej...*, s. 131.

⁷ *Ibidem*, s. 131–132.

⁸ Zob. E. TAXOVÁ: *České myšlení. Sv. 12: Experimenty. Český literární esej z přelomu 19. a 20. století*. Praha 1985; J. OPELÍK: *Lehký harcovník. Antologie českého literárního eseje 2. Léta desátá a dvacátá 20. století*. Praha 1986.

Niedostateczna ilość studiów teoretycznych poświęconych esejojowi nie stanowi jednak przeszkody do wznawiania co jakiś czas ożywionej dyskusji na jego temat. Przykładem może być polemika między Michałem Pawłem Markowskim a Katarzyną Chmielewską, która toczyła się na przełomie XX i XXI wieku. Jednym z głównych tematów sporu pomiędzy polskimi badaczami był styl eseju, który tak trudno jednoznacznie określić. W tekście *Czy możliwa jest poetyka eseju?*⁹ Markowski podaje w wątpliwość istnienie poetyki eseju. Na ten artykuł zareagowała Chmielewska, pisząc *Jak możliwa jest poetyka (eseju)* i już w tytule sugerując odmienne stanowisko. Autorka zauważa, że zarzut historycznej i typologicznej różnorodności, jaki wysunął krakowski badacz, dotyczy w równej mierze eseju, co powieści, bo przecież trudno byłoby postawić obok siebie powieści Joyce'a, Balzaka, Orzeszkowej i Buczkowskiego¹⁰. Przy wszystkich argumentach Chmielewskiej trzeba się zgodzić również ze stanowiskiem Markowskiego, który trafnie wskazuje na nieprecyzyjnie używane terminy i rozsądnie oddziela esej modernistyczny od postmodernistycznego.

Za cechą eseju modernistycznego Markowski uznaje fakt, że opowiada się on po jednej ze stron: po stronie sztuki, antysystemowego filozofowania, autoprezentacji lub krytyki. Cechą tego eseju jest również bardzo silna pozycja podmiotu, który scala cały tekst, oraz jego retoryczna spójność. Modernistyczna odmiana tego gatunku koncentruje się na pytaniach epistemologicznych, ponieważ zakłada, że świat istnieje niezależnie od opisujących go dyskursów. W opozycji do tak ujętego eseju sytuuje się jego odmiana postmodernistyczna, która powstrzymuje się przed jednoznacznym przyporządkowaniem do nauki, parodii nauki, krytyki czy literatury. Taki esej posługuje się rozproszonym podmiotem, który już nie jest centrum nadającym sens wypowiedzi. Wiąże się to z problematyzacją istnienia świata. W postmodernistycznym eseju niemożliwe są pytania natury epistemologicznej, ponieważ status ontologiczny samego świata jest niepewny¹¹.

---

⁹ M.P. MARKOWSKI: *Czy możliwa jest poetyka eseju?*. W: *Poetyka bez granic*. Red. W. BOLECKI, W. TOMASIK. Warszawa 1995, s. 109–119.

¹⁰ Por. K. CHMIELEWSKA: *Jak możliwa jest poetyka (eseju)*. „Teksty Drugie” 2001, nr 3/4, s. 135.

¹¹ Por. M.P. MARKOWSKI: *Czy możliwa jest...*, s. 116–117.

Przyglądając się omówionym cechom, eseje Richterovej, Hodrovej i Ajvaza można zaklasyfikować do postmodernistycznego typu eseistyki. Ponadto w wielu momentach czytelnik odnajdzie pewne analogie i nawiązania do tradycji czeskiego eseju modernistycznego. Paradoksalnie współcześni eseści nie nawiązują bezpośrednio do swoich poprzedników z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku, kiedy to polityka i problemy społeczne zdominowały wypowiedź eseistyczną, ale odwołują się do tradycji epoki, w której esej w sposób dynamiczny i ożywczy wszedł do czeskiej literatury. Po stu latach, po okresie postmodernistycznego zwątpienia, znów możemy zaobserwować zainteresowanie artystów poszukiwaniami odpowiedzi na zasadnicze dla jednostki, sztuki i literatury pytania. Oczywiście, współczesne nam teksty zawierają echa wygłoszonych już też i skompromitowanych teorii, ale nadal można w nich odnaleźć przebliski pozytywnego stosunku wobec tradycji eseju modernistycznego.

Wspomniana tradycja jest widoczna nie tylko w twórczości Hodrovej, Richterovej i Ajvaza. Należałoby tu wspomnieć o dorobku eseistycznym Kundery, który swoją *Sztuką powieści* powraca do najlepszych tradycji czeskiej eseistyki międzywojennej¹². Petr Poslední w tekście *Milan Kundera a zakladatelské mýty* zauważa, że jest to widoczne między innymi w akcentowaniu suwerenności piszącego, w łączeniu retoryki, filozofii, publicystyki, krytyki oraz autoprezentacji. Czeski badacz, wymieniając dalsze nawiązania do modernistycznej tradycji, pisze, że Kundera „podobně jako Hartman se domnívá, že soud o umění by měl být sám uměleckým dílem, analogicky s Benjaminem a Adornem považuje filozofování za projev antisystémového myšlení, paralelně k Brodskému a Miloszovi pokládá kritiku za nedílnou součást pisatelovy autoprezentace. Obdobně jako moderní esejisté rozlišuje »předmět« úvah a »subjekt« výpovědi a logicky předpokládá, že popisovaný »svět« vně literatury i uvnitř díla existuje objektivně, nabízí se jako naléhavá otázka”¹³.

Nie tylko stosunek do tradycji modernistycznej, lecz także elementy dyskursu postmodernistycznego są cechą charakterystyczną esejów

¹² POJ. J. ZAREK: *Europa i tradycje europejskie...*, s. 47.

¹³ P. POSLEDNÍ: *Milan Kundera a zakladatelské mýty*. V: *Setkání s druhým. Sborník příspěvků z VI. Literární laboratoře Setkání s druhým konané v Hradci Králové 25.–26. ledna 2006*. Red. A. ZACHOVÁ, P. POSLEDNÍ, V. VIŠKA. Hradec Králové 2006, s. 181.

Kundery. Poslední powołuje się w tym miejscu na podobieństwa praktyk Kundery oraz Rolanda Barthes'a i Julii Kristevej. Wszyscy oni traktują swoją lekturę jako niekończącą się semiozę. Czesko-francuski eseista wpisuje się w postmodernistyczną eseistykę także tym, że odsuwa jeden, spójny sens spostrzeżeń w imię wariacji na temat znaczeń. Jasno wyznaczony przedmiot rozmywa się, a podmiot wypowiedzi staje się elementem fikcji artystycznej. Kundera odkrywa „prawdziwy” świat poprzez polifonię eseistycznej wypowiedzi¹⁴.

Żywa tradycja eseju modernistycznego, polifonia głosów, kreacja specyficznego podmiotu, a także prezentowanie wielu możliwych rozwiązań łączą twórczość eseistyczną Kundery, Hodrovej, Richterovej i Ajvaza. W tej książce teksty Kundery nie stanowią jednak przedmiotu analizy, gdyż twórczości czesko-francuskiego eseisty poświęcono już wiele publikacji i sympozjów. Przekłady jego tekstów są dostępne polskiemu odbiorcy od wielu lat. Natomiast eseistyka Hodrovej, Richterovej oraz Ajvaza nie była dotychczas w Polsce prezentowana. W twórczości tych czworga artystów można oczywiście dostrzec wiele analogicznych zjawisk, dlatego też w analizie będzie obecnych wiele odwołań do tekstów, poglądów i faktów z życia Kundery.

Przyglądając się współczesnym realizacjom gatunkowym, z łatwością można dostrzec, że jednoznaczne przyporządkowanie danego eseju do typu modernistycznego lub postmodernistycznego jest niemożliwe, ponieważ teksty te zawierają cechy zarówno jednej, jak i drugiej odmiany. Obecnie trudno mówić o jakiegokolwiek klasyfikacji, która byłaby niepodważalna. Na początku XX wieku sytuacja przedstawiała się nieco inaczej, gdyż był to czas, kiedy gatunek eseju pręźnie się rozwijał, ale zachowywał przy tym normy gatunkowe. W czeskiej antologii autorstwa Evy Taxovej *Experimenty. Český literární esej z přelomu 19. a 20. století* możemy się zapoznać z propozycją taksonomii eseju literackiego. Badaczka wymienia tu między innymi esej krytyczny, którego głównym przedstawicielem był František Xavery Šalda, oraz esej poetycki, doprowadzony przez Otokara Březinę do niezwykle wyrafinowanej formy. Spoglądając na tradycję eseistyki, Taxová wspomina nie tylko Montaigne'a i Bacona, lecz sięga także po gatunki antyczne,

---

¹⁴ Por. *ibidem*.

w których były obecne cechy konstytutywne dla współczesnego eseju. Zwraca również uwagę na rozprawy filozoficzne i dialogi, których cechy pojawiały się w późniejszych esejach filozoficznych, publicystycznych, esejach-medytacjach czy w prozie poetyckiej.

Czeska autorka, obok podziału na esej krytycznoliteracki i poetycki, wyróżnia jeszcze esej problemowy i portretowy. Zauważa, że oba mogą występować bądź w odmianie refleksyjno-medytacyjnej, bądź w interpretacyjnej. W typie portretowym twórca odzwierciedla swój stosunek wobec tradycji, ale przebija w nim także osobiste zaangażowanie w aktualne sprawy. Typ problemowy obejmuje z kolei medytacje i uwagi oraz teksty, które w eseistyczny sposób ujmują sproblematyzowany temat¹⁵. Pojawiające się w tym czasie określenie „medytacje” sugerowało odbiorcy kontynuowanie tradycji „rozmyślań”. Termin ten zasugerował F.X. Šalda, który swoje eseje opatrzył podtytułem *Meditace a rapsodie*¹⁶.

Żeby dopełnić opisu, jaki zaproponowała Eva Taxová, należy jeszcze wspomnieć o eseju poświęconym sztuce, publicystycznej odmianie eseju, która osłabia patos (esej, felieton), oraz popularyzacyjnym wariacie tego gatunku. Każdy z badaczy, opisując esej, ma prawo powołać się na inne wyznaczniki. Jiří Opelík, tworząc antologię czeskiego eseju z lat 1910–1920, świadomie nawiązuje do publikacji Taxovej. Nie przeszkadza to jednak badaczowi zaproponować zupełnie odmiennego podziału. Opelík wyróżnia: esej programowy, poetologiczny, karcący, refleksyjny oraz portretowy¹⁷. Ramy poszczególnych grup są dość jasno wyznaczone, co było możliwe dzięki stosunkowo przejrzystym zasadom konstruowania tekstów i wierności obranym tematom.

Sto lat po esejach Šaldy i Březiny nie możemy być pewni żadnej taksonomii. W posłowniu do antologii Opelík tłumaczy zmiany w podejściu do poszczególnych odmian. Pokazuje, że z gatunku bardzo popularnego w pierwszych latach ubiegłego stulecia esej w kolejnych latach przekształcił się w jeden z wielu gatunków¹⁸. Rolę eseju programowego przejął manifest, esej portretowy ustąpił zaś miejsca powieści

¹⁵ Por. E. TAXOVÁ: *Experimenty...*, s. 15–16.

¹⁶ Por. J. ZAREK: *Eseistyka Otokara Březiny*. Wrocław 1979, s. 8.

¹⁷ Zob. J. OPELÍK: *Lehký harcovník...*

¹⁸ Por. *ibidem*, s. 283.

biograficznej i esejowi uniwersyteckiemu, jak nazwał Opelík teksty autorstwa bohemistów, germanistów, romanistów i anglistów¹⁹. Widzimy tu niezmiennie zainteresowanie badaczy tą formą wypowiedzi, która pozwala przekazać stosunkowo wiele informacji w tekście literackim. Esej literaturoznawczy, psychologiczny czy muzykologiczny XXI wieku byłby odpowiednikiem eseju uniwersyteckiego lat dziesiątych i dwudziestych wieku poprzedniego.

Cechą charakterystyczną uniwersyteckiej odmiany eseju jest to, że umożliwia ona autorowi połączenie postawy badawczo-naukowej z formą dyskursu, która nie tylko nie ogranicza, lecz wręcz wyzwala z rutyny i pozwala stawiać także ryzykowne tezy. To tutaj sytuuje się większość współczesnych esejów, również eseje Richterovej, Hodrovej i Ajvaza. Teksty tych autorów można by też rozpatrywać w kontekście kontynuowania tradycji eseju refleksyjnego, bo w niektórych fragmentach ujawnia się wewnętrzne pragnienie wyjaśnienia miejsca człowieka w świecie²⁰. Podmiot realizuje to pragnienie poprzez dialog z samym sobą i pośredniczenie w lekturze. Z kolei ta ostatnia cecha przypomina nam o eseju interpretacyjnym. Wśród wybranych współczesnych eseistów najczęściej tekstów o takim charakterze odnajdziemy w twórczości Ajvaza. Jego eseje oscylują na granicy eseistyki interpretacyjnej z elementami eseju portretowego, ponieważ przedstawia on dorobek artystyczny poszczególnych pisarzy w konfrontacji z pewnymi momentami ich życia. Nie są to eseje odwołujące się do tradycji medalionów, ale raczej teksty analityczne wskazujące od czasu do czasu pewne fakty z biografii artysty (takie jak emigracja Witolda Gombrowicza w odniesieniu do jego *Dzienników*). Wprawdzie lata świetności eseju portretowego przypadły na początek XX stulecia, jednak jego realizacje odnajdziemy na przestrzeni całego wieku. Julius Fučík poświęcił jeden z tekstów Bożenie Němcovej²¹, Václav Černý w 1954 roku napisał słynny esej *Jaroslav Seifert*²², a Jan Vladislav z kolei w jednym ze swoich tekstów eseistycznych skupił się właśnie na Václavie Černym²³.

¹⁹ Por. *ibidem*, s. 291.

²⁰ Por. *ibidem*, s. 300.

²¹ J. FUČÍK: *Božena Němcová bojující*. Praha 1940.

²² V. ČERNÝ: *Jaroslav Seifert – náčrt k portrétu*. Kladno 1954.

²³ J. VLADISLAV: *Václav Černý z dálky i z blízka*. „Tvar” 1990, č. 23.

Zaproponowane teksty Richterovej, Hodrovej i Ajvaza są przykładem eseistyki krytycznoliterackiej, która ma głęboki, choć – podobnie jak większość esejów – skomplikowany rodowód. Twórczość współczesnych czeskich eseistów ma silne korzenie w czeskiej tradycji literackiej. Esej zaistniał w czeskiej literaturze na przełomie XIX oraz XX wieku i odegrał znaczącą rolę w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku. Eseści tworzący w drugiej połowie XX wieku świadomie nawiązują do tradycji zapoczątkowanej przez Františka Xaverego Šalde, Otokara Březinę, Jiřego Karáska ze Lvovic i Emanuela Rádla, choć sam gatunek nie przetrwał w tej postaci, którą reprezentowali ci artyści. Jan Suk, autor hasła „eseistyka” w Portalu Literatury Czeskiej²⁴, omawia kilka aspektów związanych z czeską eseistyką. Po pierwsze, zwraca uwagę, że obecnie autorami są bądź twórcy starsi²⁵, bądź badacze związani z dziedzinami pokrewnymi literaturze: historycy literatury, literaturoznawcy, filozofowie czy tłumacze²⁶. Po drugie, pokazuje, że wciąż istnieje rozbieżność w definicjach tego gatunku. Tu można szukać uzasadnienia faktu, że tak duża liczba tekstów jest określana mianem esejów. W dzisiejszych czasach esejami zwykło się nazywać teoretyczne studia, artykuły, a także teksty, które jeszcze niedawno byłyby zaklasyfikowane jako felietony, komentarze i inne formy publicystyczne. Jan Suk pokazuje te gatunkowe przesunięcia na przykładzie tekstów Jana Čepa, Františka Listopada, Václava Bělohradskiego, Vladimíra Macury, Daniela Hodrovej, Břetislava Horyny i Patrika Ouředníka. W artykule wspomniane są również takie warianty jak: esej religijny, psychologiczny, muzykologiczny, a nawet ekologiczny. W wielu przypadkach mówimy o tak indywidualnych realizacjach, że trudno byłoby stworzyć jednolitą podgrupę tekstów eseistycznych.

Esej w literaturze czeskiej pojawił się jako reakcja głównie młodszego pokolenia na panujące konwencje i jednocześnie próba wyrażenia własnych opinii w tonie osobistej refleksji. Już w latach siedemdziesiątych

---

²⁴ J. SUK: *Esejistika*. V: *Portál české literatury*, <http://www.czechlit.cz/literatura-por-1945/esejistika/> [dostęp: 16 września 2013].

²⁵ Jan Suk wymienia tu Aleša Hamana, Milana Jungmanna, Jiřego Opelíka, Zdeňka Kořmína i Jiřego Pechara.

²⁶ Jan Suk wymienia nazwiska m.in. Miloša Martena, Arne Nováka, Otokara Fischera, Václava Černego, Karel Teigeo, Karel Hugo Hilara i Alberta Vyskočila.

XIX wieku dało się słyszeć głosy postulujące ożywienie historii literatury i krytyki²⁷. W tym czasie zaczęły się również ukazywać pierwsze teksty o charakterze eseistycznym. Ich autorami byli artyści i krytycy, którzy pokazali możliwe rozwiązania formalne i artystyczne, a tym samym stali się inspiratorami kolejnej generacji. Takimi inspiratorami byli z pewnością Jaroslav Vrchlický, Karel Sabina, Jan Neruda czy Jakub Arbes. Młode pokolenie, wstępujące do życia literackiego w połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku, napotkało przychylne warunki do zaprezentowania swoich bezkompromisowych opinii. Lata dziewięćdziesiąte XIX stulecia to forsowanie nowych postaw, nowej literatury, a także nowych orientacji politycznych i kulturowych. Eseistyka, jako gatunek umożliwiający autoprezentację oraz wyrażenie swojego sposobu widzenia i wartościowania, stała się dominującą formą w literaturze czeskiej tamtego okresu.

W książce *Experimenty. Český literární esej z přelomu 19. a 20. století* Taxová píše, že esej krytycznoliteracki, tak bardzo popularny na przełomie XIX i XX wieku, obrazuje proces usamodzielniania się krytyki. Krytycy zaczęli postulować uznanie odrębności ich zawodu; lata 1890–1910 można zatem uznać za okres rozkwitu krytyki literackiej. Już w 1916 roku Otokar Fischer zauważył, że na krytykę spogląda się coraz bardziej sceptycznie, bez patosu i ze świadomością względności literackich sądów²⁸. Jednak przełom wieków był triumfem krytycznej odmiany czeskiego eseju, a F.X. Šalda był — i pozostał do dziś — jego autorytetem. Potwierdzają to teksty Danieli Hodrovej, nawiązujące do tradycji eseju poświęconego sztuce, kontynuujące tradycję nie tylko Šaldy, lecz także Arnošta Procházki, Miloša Jiráňka, Karela Teigeo i Jindřicha Chaluppeckiego.

Wracając jednak do historii, spójrzmy, jak czeska eseistyka rozwijała się w kolejnych latach. Jiří Opelík zamieszcza w swojej antologii teksty z lat 1910–1920, z jednym tylko wyjątkiem – mowa tu o eseju *Lytton Strachey* Františka Chudoby, który pochodzi z 1931 roku. Po tej antologii (z 1986 roku) nie wydano żadnej pracy, która prezentowałaby dorobek eseistyczny lat trzydziestych XX wieku i późniejszy.

²⁷ Na przykład Vítězslav Hálek. E. TAXOVÁ: *Experimenty...*, s. 11.

²⁸ Por. O. FISCHER, cyt. za: E. TAXOVÁ: *Experimenty...*, s. 34–35.

Dwudziestolecie międzywojenne zdominowali twórcy z kręgu braci Čapków i Devětsilu. Od drugiej połowy lat trzydziestych na czoło zaczęli się wysuwać Černý i Chalupecký. Mieli oni również duży wpływ na kształt późniejszej eseistyki. Chalupecký jest między innymi autorem esejów *Weiner a český expresionismus* (1975), *O dada, surrealismu a českém umění* (1980) czy *Podobizna umělce v moderním věku* (1982). Josef Čapek, choć rzadziej wspominany niż jego brat Karel, częściej nazywany jest eseistą, a to za sprawą zbiorów: *Nejskromnější umění* (1920), *Kulhavý poutník* (1936) oraz *Umění přírodních národů* (1938). Na pierwszy plan twórczości Karela Čapka wysuwają się powieści i opowiadania, jednak dorobek eseistyczny również jest imponujący. Eseje K. Čapka należą do tej odmiany, która zbliża się do felietonu. Pozbawione patosu, przeznaczone dla szerszego grona odbiorców, napisane są zgodnie z zasadami, które postulował w książce *Marsyas čili Na okraj literatury* (1931).

Zmiana systemu politycznego po drugiej wojnie światowej znacznie wpłynęła na kształtowanie się życia literackiego Czechosłowacji. O problemach z tym związanych możemy przeczytać w esejach Chalupeckiego *Obhajoba umění 1934–1948*. Po wyborach, w których zwyciężyli komuniści, nastąpił trudny okres nie tylko dla eseistyki, lecz także dla działalności literackiej w ogóle. Pewnym przełomem okazał się esej Milana Kundery *O sporech dědických* z 1955 roku, który problematyzował oficjalnie akceptowane teorie. Po nim zaczęły się ukazywać rozważania o spuściźnie literackiej, ciągłości tradycji czy też postawach społecznych. Szczególnie komentowane były eseje Jana Grossmana, Karela Kosíka (*Hašek a Kafka neboli groteskní svět*, 1963) oraz Felixa Vodičky (*Kategorie kontinuity*, 1965).

Druga połowa lat sześćdziesiątych to „potrzeba szerszego spojrzenia na problem czeski”²⁹. Józef Zarek w tekście *Europa i tradycje europejskie w czeskiej eseistyce ostatnich dziesięcioleci* wymienia autorów, którzy wzięli udział w dyskusji na temat czeskiej tożsamości i kultury. Spośród wielu utworów tamtego okresu (ale również późniejszych głosów) warto

---

²⁹ J. ZAREK: *Europa i tradycje europejskie w czeskiej eseistyce ostatnich dziesięcioleci*. W: *Słowianie wobec integracji Europy*. Red. M. BOBROWICKA. Kraków 1998, s. 51.

wymienić między innymi: Milana Kundery *Český úděl* (1968) i *Únos západu aneb Tragédie střední Evropy* (1983); Václava Havla *Český úděl?* (1969), *Moc bezmocných* (1978), *Do různých stran. Sborník esejů a článků z let 1983 až 1989* (1990); Karel Kosíka *Co je střední Evropa* (1969) i *Střední Evropa: Torzo omilané historie* (1981); Josefa Kroutvora *Potíže s dějinami* (1990); Václava Bělohradského *Přirozený svět jako politický problém* (1984) i *Mitteleuropa. Rakouská říše jako metafora* (1991); Václava Černego *O povaze naší kultury* (1975).

W tym kontekście trzeba dodatkowo uwzględnić problemy związane z dystrybucją eseistyki i niezależnej twórczości literackiej w ogóle. W okresie komunizmu większość tekstów funkcjonowała w drugim obiegu, niektóre z nich zaś były publikowane w Kanadzie lub Niemczech. W Polsce z pewnym opóźnieniem ukazała się część z nich w „Literaturze na Świecie” oraz w antologii *Hrabal, Kundera, Havel... Antologia czeskiego eseju*³⁰, którą opracował i opatrzył wstępem Jacek Baluch. Wśród innych polskich pozycji, które opisują literaturę XX wieku, można wymienić: *Literatury zachodniosłowiańskie czasu przełomów*³¹ pod redakcją Haliny Janaszek-Ivaničkovéj oraz *Historię literatury czeskiej*³² autorstwa Zofii Tarajło-Lipowskiej. W wymienionych publikacjach esej jako gatunek nie został jednak opracowany, gdyż na szczegółowe zgłębienie tej problematyki nie pozwala charakter obu prac. Oczywiście, w obu książkach pojawiają się nazwiska znanych eseistów. W *Literaturach zachodniosłowiańskich czasu przełomów* znajdują się biogramy większości czeskich eseistów przełomu XIX i XX wieku, między innymi: F.X. Šaldy, O. Březiny, J. Karáska ze Lvovic, A. Procházki, K. Hlaváčka, J.S. Machara, nie zawsze jednak wspomina się ich twórczość eseistyczną. Równie skąpe informacje znajdują się w starszych polskich opracowaniach. Na przykład w *Historii literatury czeskiej* Józefa Magnuszewskiego Březina został ukazany jako „poeta-

---

³⁰ *Hrabal, Kundera, Havel... Antologia czeskiego eseju*. Oprac. J. BALUCH. Przeł. M. BIEŃCZYK, P. GODLEWSKI, A. JAGODZIŃSKI, J. STACHOWSKI i E. SZCZEPAŃSKA. Kraków 2001.

³¹ *Literatury zachodniosłowiańskie czasu przełomów 1890–1990*. T. 2. Red. H. JANASZEK-IVANIČKOVÁ. Katowice 1999.

³² Z. TARAJŁO-LIPOWSKA: *Historia literatury czeskiej*. Wrocław 2010.

-mystyk-symbolista”³³, a jego twórczości eseistycznej badacz poświęcił zaledwie jedno zdanie³⁴. Šalda natomiast został przedstawiony jako „najwybitniejsza osobistość spośród czeskich krytyków tego okresu”³⁵, ale o esejach autor wspomina tylko w krótkiej wzmiance³⁶.

W innej publikacji (wydanej jeszcze w czasach komunistycznych) – *Współczesność i historia. Z problematyki współczesnej literatury czeskiej i słowackiej* Witolda Nawrockiego – akcentuje się twórczość literacką, która kształtuje świadomość narodową i tożsamość kulturową. W książce Nawrockiego czytamy o roli gatunków pozabeletrystycznych³⁷, badacz powołuje się na prace Haliny Janaszek-Ivaničkovéj, między innymi na antologię *We własnych oczach. XX-wieczny esej zachodnio- i południowosłowiański*. Autorzy antologii *We własnych oczach...*, Hrabal, Kundera, Havel..., a także *Współczesność i historia...* koncentrują uwagę na eseistyce społeczno-historycznej, podkreślającej kulturowe znaczenie Europy Środkowej. Halina Janaszek-Ivaničková zaznacza, że do przedstawienia tematyki narodowej wybrała esej z dwóch zasadniczych powodów. Pierwszy z nich to możliwość zaprezentowania za pośrednictwem tego gatunku gwałtownego i nieoczekiwanego rozkwitu „małych narodów”³⁸. Drugi powód to elastyczność i otwartość eseju, jego wyłamywanie się z rygorów i konwencji, umiejętność sprostania obszarom jeszcze nienazwanym. Autorka upatruje zalet tego gatunku również w tym, że nie rości on sobie pretensji do wygłaszania ostatecznych sądów³⁹. Ma to istotne znaczenie, kiedy podejmuje się tematy odmiennie od głównego nurtu zainteresowań.

Najnowsza historia czeskiej eseistyki to okres po 1989 roku, w którym odnajdziemy publikacje zarówno tekstów starszych, wcześniej niepub-

³³ J. MAGNUSZEWSKI: *Historia literatury czeskiej. Zarys*. Wrocław 1973, s. 223.

³⁴ Zob. *ibidem*, s. 224.

³⁵ *Ibidem*, s. 233.

³⁶ Zob. *ibidem*, s. 234.

³⁷ Por. W. NAWROCKI: *Współczesność i historia. Z problematyki współczesnej literatury czeskiej i słowackiej*. Katowice 1982, s. 17.

³⁸ Por. H. JANASZEK-IVANIČKOVÁ: *Wstęp*. W: *We własnych oczach. XX-wieczny esej zachodnio- i południowosłowiański*. Oprac. H. JANASZEK-IVANIČKOVÁ, E. MADANY. Warszawa 1977, s. 8.

³⁹ Por. *ibidem*, s. 9–10.

---

likowanych, jak i tych nowo powstałych. Po 2000 roku coraz rzadziej ukazują się eseje odwołujące się do okresu socjalistycznego, drukowane są za to znakomite teksty podejmujące tematy uniwersalne, prezentujące wysokiej klasy warsztat pisarski autorów⁴⁰. Wybrane zbiory eseistyczne Richterowej, Hodrovej i Ajvaza są tego najlepszym przykładem.

---

⁴⁰ Wśród współczesnych eseistów warto zwrócić uwagę na: Lubomíra Martíńka, Stanislava Komárka, Patrika Ouředníka, Jana Suka, Jana Kellera, Václava Cílka i in.

Małgorzata Kalita

O vícerozměrnosti současného českého literárněvědného eseje

Shrnutí

Kniha *O vícerozměrnosti současného českého literárněvědného eseje* prezentuje analýzu textů z následujících esejistických sbírek: *Místo domova* Sylvie Richterové, *Citlivé město* Daniely Hodrové a *Příběh znaků a prázdna* Michala Ajvaze.

První kapitola, jež je pojmenována „Jazyk“, obsahuje projednání kategorie jazykové zkušenosti na příkladu úvah českých esejistů, týkajících se jazyka a slova. Jednotlivé eseje jsou analyzovány v kontextu takových jevů jako polyfonie, polyglotismus, bilin-gvismus, redundance vypravěčů a postav, „ženské psaní“ atd.

Druhá kapitola „Subjekt“ prezentuje souvislosti subjektu s jazykem, hledání vlastní identity a pokus o autoidentifikaci tří esejistů. Ve vybraných esejistických textech je zřetelné autorské „já“, jehož odhalení spočívá v problematičnosti subjektu a vnímání jeho souvislostí s minulostí.

V další kapitole věnované identitě byly zdůrazněny různé aspekty emigrace, interpretace pojmu „malého národa“ a také chápání termínů centrum a periferie. Na příkladu analýzy esejů Sylvie Richterové byla ukázána situace jednotlivce v totalitním systému, eseje Michala Ajvaze jsou však zkoumány v kontextu děl Itala Calvina. V této části práce bylo rovněž přiblíženo Zajacovo pojetí synoptických map, které přesně odrážejí komplexnost literárních procesů.

Čtvrtá kapitola „Text“ představuje pokus o ukázání, jakým způsobem tři čeští esejisté (ať už přímo, či nepřímo) odkazují na proslulou Derridovu větu, tedy „nic neexistuje mimo text“. Hlavní část analýzy je věnována esejům ze sbírky *Citlivé město*, v nichž Hodrová uvádí své pojetí pojmu Textu města, avšak nacházejí se v ní i úvahy týkající se Ajvazových esejů, v kterých bylo zdůrazněno jeho pojetí města a také opozice znaku a prázdna.

V poslední kapitole je projednána kategorie zkušenosti, jež se jeví jako nadřazená vůči těm zmiňovaným dříve. Jazyk, subjekt, identita a text jsou přítomny v dílech všech tří esejistů, i když těžiště jejich úvah se nacházejí jinde. Zatímco Richterová nejčastěji psala o jazyce, v díle Hodrové převažuje text a v Ajvazově knize spočívá centrální motiv ve znaku a prázdnu. Nicméně motivem, který nepřetržitě provází všechny tyto aspekty, je zkušenost.

Małgorzata Kalita

*On the multi-dimensionality of contemporary Czech essays
in literary studies*

Summary

The book *On the multi-dimensionality of contemporary Czech essays in literary studies* analyzes texts published in the following essay collections: *Místo domova* by Sylvia Richterová, *Citlivé město* by Daniela Hodrová and *Příběh znaků a prázdna* by Michal Ajvaz.

The first chapter, entitled “Language”, introduces the category of language experience based on the analyses concerning language and words performed by Czech essayists. The essays are analyzed in the context of phenomena such as: polyphony, polyglotism, bilingualism, multiplicity of narrators and characters, “women writing” and others.

The second chapter, “Subject”, describes the relation of the subject to the language, the search for one’s own identity and the attempts of the three essayists to perform self-identification. The author’s “Me” is clearly seen in selected essays and it reveals itself through the contextualization of the subject and of its connection to the past.

The following chapter, concerning identity, stresses the various aspects of emigration, the interpretation of the concept of “small nation” and the understanding of the center and the periphery. The example of Sylvia Richterová’s essays is used to expose the situation of an individual in a totalitarian state and Michal Ajvaz’s essays are read through the texts of Italo Calvino. This chapter also contains the description of Peter Zajac’s concept of synoptic maps which aptly captures the complexity of literary processes.

The fourth chapter, “Text”, attempts to show how the three Czech essayists – directly or indirectly – refer to the famous remark by Derrida that “there is nothing outside the text”. A major part of the analysis is devoted to the essays contained in the *Citlivé město* collection, where Hodrová introduces her concept of the “city-text”, but also contains remarks on Ajvaz’s essays where his concept of a city is presented and the sign is contrasted with the emptiness.

The last chapter discusses the category of experience which seems to be superior to the ones described before. The language, the subject, the identity and the text are present in the works of all three essayists, although they are given different weights. Richterová writes most about the language, the text dominated in Hodrová’s work, while Ajvaz’s central motif is the sign and the emptiness. The motif which accompanies all those categories is experience.